

Browning professor kimondatlanul is leteszi a voksát az intencionalista-funkcionalista vitában. A náciok sokáig nem tudták, mit is kezdjenek az uralmuk alá került zsidókkal. Sokáig dolgoztatták őket, nem törődve a munka hasznosságával. A „végső megoldás” 1941–1942 fordulóján kezdett kikristályosodni. Az Endlösung formába öntése és hivatalos elfogadása 1942 januárjában, a wannsee-i konferencián történt meg, közel 10 évvel a náciok hatalomra jutása után. A gyakorlati kivitelezés megtervezése, tesztelése további hónapokat vett igénybe. Ennek megfelelően Browning professor bár külön fejezetet szentel az európai zsidóüldözések taglalásának – a kezdetektől egészen 1939-ig –, mégsem gondolja, hogy ez egyenes út lett volna a gázkamrákig és a krematóriumokig.

A szerző széles nyelv- és forrásismeretét bizonyítja, hogy nemcsak az angol, hanem a német nyelvű szakirodalom számottevő részét is felhasználta könyvéhez. Növeli a mű értékét, hogy a gazdag könyvészeti anyagon kívül primer német, orosz, amerikai és izraeli levéltári forrásokra támaszkodó alapvetései eredményeit is az olvasók elé tárja. A magas színvonalú elemzések mellett számos, az új határokat, demarkációs vonalakat illusztráló térképek is segítik eligazodni az olvasót. Sajnálatos viszont, hogy egyetlen fényképet sem találunk a könyvben. Hasznos lett volna akár a náci, illetve SS-vezetőről, akár az akciókról, vagy a korabeli zsidókról – életükről, vezetőikről – fotókat közölni.

Összességében megállapíthatjuk: a könyv egységes egész, a keresztutalások, valamint az egymásra épülő, fejezeteken átfelölő logikai érvláncolatok miatt az egyes fejezetek önmagukban nem, vagy csak nagyon nehezen értelmezhetők. A mű stílusa választékos, de egy nem angol anyanyelvű olvasó számára is könnyen érthető. Browning professor nemcsak összefoglalta és elemezte a náci zsidópolitika alakulását 1939 és 1942 között, hanem új kérdéscsoportokkal gazdagította a vizsgálódások szempontrendszerét. A könyv hangvétele kiegyensúlyozott, elfogulatlan. Nem teremt hősokeket, de nem is tekintni magát mindenki felett álló ítélné; nem kíván senki feje fölött véleményt nyilvánítani. Könyvében jól érzékelteti, hogy a náciok sokáig egyszerűen nem tudták, milyen politikát folytassanak a több millió zsidóval szemben. A korábbi, „emigrációt” támogató politikát a háború, illetve a nemzetközi közösség közömbössége gyakorlatilag lehetetlenné tette, különösen nagyobb tömegek számára. Browning professor művéből számos tanulság és párhuzam levonható – lenne – akár napjaink, illetve a közelmúlt történéseire vonatkozóan is. Csak remélhetjük, hogy a jövőben Browning professor műve magyarul is napvilágot lát.

Kovács Tamás

KRAUSZ TAMÁS ANTISZEMITIZMUS – HOLOKAUSZT – ÁLLAMSZOCIALIZMUS Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004. 151 p.

A szerző több éve kutatja a zsidók helyzetét a cári Oroszország, illetve a Szovjetunió területén, ennek eredményeképpen több publikáció is megjelent már, elsősorban a Magyar Ruszisztikai Intézet kiadásában (1992-ben Népiirtás a Szovjetunióban, 1995-ben Zsidók Oroszországban, illetve megemlíthető még Bebesi György: Feketeszázak című kötete). Krausz Tamás legújabb műve azonban azért fontos e témakörben, mert magyar nyelven eddig nem olvashattunk ilyen átfogó elemzést a szovjet zsidóság holokausztjáról. Márpedig az elmúlt évtizedben a Moszkvában működő „Holocaust Fond” összegyűjtötte, és folyamatosan publikálta és publikálja a legfontosabb dokumentumokat, illetve több tanulmányt is megjelentetett e témakörben. Mindebből azonban, mint ahogy a szerző is megemlíti, a magyar történetírás mindeddig semmit sem profitált. Tehát egy hiánypótló munkát tarthat az olvasó a kezében, a könyv is szomorúan megállapítja, hogy a témakörben még az olyan alapvető fontosságú dokumentumjellegű művek sem olvashatók magyarul, mint az ún. Fekete könyv (Csornaja knyiga) vagy a Szovjet zsidók levelei Ehrenburghoz (Szovjetszkije jevrei pisut Ilje Ehrenburgu 1943–1966). (A Fekete könyvet még a Sztálin által létrehozott Zsidó Antifasiszta Bizottság kezdeményezésére állították össze Ilja Ehrenburg, illetve V. Grosszman vezetésével, de támogatta a munkát A. Einstein is. A mű nem jelenhetett meg a Szovjetunióban. Oroszul Jeruzsálemben látott napvilágot 1980-ban, majd 1993-ban Moszkvában is megjelent. Magyar nyelvű kiadása folyamatban van.)

Voltak azonban más közvetett okai is a kötet megjelenésének. 2004 a magyar holokauszt hatvanadik évfordulója. A szerző fontosnak tartja a harcot a holokauszt emlékezetéért, és küzd a holokauszt kisajátítása, valamint a történelmi felejtés ellen. A könyv utolsó része egyébként a felejtés, elhallgatás okait veszi górcső alá dokumentumok segítségével a kelet-európai országokban. A magyar zsidóság sorsának megértéséhez is elengedhetetlen feltétel a szovjet zsidóság sorsának ismerete, de erre is kitérünk még később. Másik oka a könyv megírásának az ún. „Wehrmacht-vita” kialakulása, azaz a vita a Wehrmacht szerepéről a második világháborúban, amely a magyar történészeket, köztük e könyv szerzőjét is érintette (a vitáról, illetve annak eddigi eredményeiről olvashatunk az Eszmélet című folyóirat 55. és 61. számában). Krausz Tamás ebben a könyvében is dokumentumokkal bizonyítja azt az állítását, hogy a Wehrmacht nélkül

nem jöhetett volna létre a genocídium. A német hadsereg nemcsak az előkészítésben vett részt, hanem sokszor magában a népirtásban is. A vita a Wehrmacht szerepéről valószínűleg nem ért véget, de az egyik fél álláspontja most már teljesen világos mindenki előtt.

A könyvet három nagyobb tematikai egységre lehet bontani: 1) az előzmények, illetve az okok, 2) a holokauszt sajátosságai és tényei a szovjet területen, 3) a holokauszt utáni antiszemitizmus, illetve holokauszt-recepciók.

A hitleri politika lényegét, illetve a szovjet zsidók holokausztját csak akkor érthetjük meg, ha megvizsgáljuk azokat a különböző okokat, amelyek megeremlették azt a történelmi helyzetet, amelyben bekövetkezhetett ez a világtörténelmi tragédia. A szerző is felhívja a figyelmet arra, hogy itt nem mindig kronologikus sorrendben, egymásra épülő okok összegéről van szó, hanem különböző korok nagyon bonyolult vallási, gazdasági és társadalmi viszonyainak keveredéséről egy olyan „modern” korban, amikor már technikailag is lehetséges egy ilyen méretű népirtás megvalósítása.

Krausz hat olyan okot fejt ki bővebben, amely közvetve, vagy közvetlenül elvezetett a holokauszthoz, de legalábbis nélkülük nem valósulhatott volna meg. A középkori *vallási antiszemitizmus*, amely mindig jó ürügyként szolgált a pogromokhoz, illetve a *középkorias antijudaizmus összetalálkozása a modern tőkés társadalommal*, amikor a nacionalizmus kialakulása és a nemzetgazdaságok kialakítása idején a zsidóság egyfajta konkurenciát jelent az új gazdasági elit számára. Másrészt az egyház is a zsidókban találja meg a bűnbakot mint önvédelmi eszközt. A modern polgári társadalom ugyanis támadja az egyházi privilégiumokat. Az új rendszer igazságtalan, kizsákmányoló jellegét a zsidók nyakába varrták. Oroszországban ezzel egy időben a letelepedési övezet egy óriási gettóként is felfogható, ha a holokauszt szempontjából tekintünk az eseményekre. A harmadik ok a *modern antiszemitizmus kialakulása*, amely már nemcsak a vallási, gazdasági-politikai, illetve népi antiszemitizmusra támaszkodik, hanem különböző „tudományos” eredmények ideológiailag is megalapozzák a „faji-biológiai” antiszemitizmust. A *nemzetállam és a nacionalizmus*, valamint az első globális világválság 1873-tól egymást erősítőként léptek fel. Ennek melléktermékeként kialakult a zsidó nacionalizmus, a cionizmus is, amelyet inkább az oroszországi cionista munkáspártok alapítottak, mint Herzl Tivadar. Oroszországban egyébként a pogromok már az 1880-as évektől napirenden voltak, amelyek az 1917-es forradalom után a népirtásig jutottak. Egyes adatok szerint Oroszországban, a polgárháborúban több mint 200 ezer zsidó halt meg. A *politikai jobboldal és a nacionalizmus ideológiájához természetes módon hozzátartozott az antiszemitizmus* is, amelyet az antiszemita pártok (Oroszországban a feketeszázak) létrejötte, illetve a középkorias vérvádak felélédeise is bizonyít. Ezek mögött gyakran az egyház képezett stabil hátteret (a cári birodalomban gyakran a pópák vezették a pogromokat). Végül pedig az első világháború utáni *weimarizálódás* is szerepet kapott, amelyből az antikommunista és az antiszemita ideológiával fellépő csoportok kerültek ki győztesen.

Oroszországban az 1897-es összeírás szerint több mint ötmillió zsidó élt, nagyrészt egy tömbben. Ebből a nagy szegénység miatt 1,7 millióan emigráltak 1914-ig, nagy részük az Egyesült Államokba. Majd a nagy háborút követően – Lengyelország és a Baltikum elszakadása után – egy 1926-os adat szerint valamivel több mint két és fél millió zsidó nemzetiségű élt a Szovjetunió területén (eltérően más országoktól itt nemzetiségként tartották számon a zsidókat). Ez a létszám ismét megnövekszik 1939. szeptember 17-e után. Ekkor ismét ötmillió körülire tehető a zsidóság lélekszáma a Szovjetunióban.

A Szovjetunióban az 1920–30-as években az asszimiláció volt az általános tendencia. Az 1937–39-es „nagy terror” sem hordozott antiszemita üzenetet. A szerző sok híres zsidó származású író és művész felsorolásával is bizonyítja, hogy nem üldözték a zsidóságot. Az asszimiláció is önkéntesen zajlott, hiszen így válhattak megbecsült állampolgárrá. Általános tendenciaként leírható, hogy a szovjetek mindenféle nemzeti szeparatizmus ellen harcoltak, ami a Szovjetunió egységét a legkisebb mértékben is veszélyeztette volna. Egyszerűen nem akarták, hogy egyetlen nép is példát szolgáltatson a többinek. Így volt ez a háború után is. A Zsidó Antifasiszta Bizottságot addig engedte Sztálin működni, amíg az az ő külpolitikai érdekeinek megfelelt, majd amikor a ZSAB a zsidó nemzetiség érdekképviseletként kezdett működni, akkor betiltotta. Ennek esett áldozatul a már említett Fekete könyv is.

A szerző a könyv harmadik részében tárgyalja részletesen – dokumentumok bemutatásával – ennek a sztálini politikának a hátterét, amely Izrael létrejöttével függött össze. Izrael megszületése Sztálin aktív közreműködése mellett történt, de hamarosan kiderült, hogy az új zsidó állam Amerika-barát politikát kíván folytatni. Tehát volt egy külpolitikai aspektusa Sztálin politikájának, másrészt pedig Izrael megalakulása nemzeti ébredést idézett elő a zsidóságban, amely a szovjet zsidókra is hatással volt. Tehát a „zsidókérdés”, illetve a holokauszt nem lehetett többet a közbeszéd tárgya, mert ebben ismét a szovjet egységet megbontó tényezőt láttak a szovjet vezetők.

A szerző röviden tárgyalja a szovjet–német kapcsolatokban beállt változás nemzetközi hátterét, de a nyugati nagyhatalmak felelősségével egyidejűleg felveti a szovjet vezetők felelősségét is, amely abban áll, hogy a Molotov–Ribbentrop paktum után alábbhagyott antifasiszta propaganda elaltatta a szovjet zsidóságot, amely így szabad prédaként került a németek kezébe.

A könyv alapvető megállapítása abban áll, hogy a „végső megoldást”, a zsidók tömeges legyilkolásának konkrét formáit 1941. június 22. után, a Szovjetunió lerohanásával kísérletezték ki, találták meg, és alkalmazták először a maga teljességében és korlátlanúságában. Másrészt pedig a holokauszt története nem vezethető le egyetlen s mindenkorra „kész” náci elméletből. Ezt bizonyítja több, a szerző által felhasznált dokumentum is, melyeket a náci vezetőkől idéz.

Krausz Tamás kiemeli munkájában azokat a *specifikumokat*, amelyek egyedivé teszik a Szovjetunióban elkövetett genocídiumot. Ebből a szempontból az egyik legfontosabb tény, hogy a *méretetek óriásiak* voltak mindenféle összehasonlításban. A háború szovjet áldozatai összesen 27 millió fő körülire tehetők, ennek azonban 10%-a zsidó áldozat volt. Ez azt jelenti, hogy a szovjet zsidóság felét, kb. 2,8 millió embert végeztek ki. Ez egyébként azt is jelenti, hogy a világháború hatmillió zsidó áldozatának a fele szovjet állampolgár volt. (Fontos megjegyezni, hogy még ma is vannak olyan történeti összefoglalások a holokauszt témakörben, melyek nem tárgyalják a szovjet zsidók történetét.) Másik fontos specifikum az, hogy a *németek „totális háborút” indítottak a Szovjetunió ellen*, ami azt jelentette, hogy semmiféle nemzetközi jogszabályt nem tarotak be (pl. a hadifoglyokról szóló genfi egyezményt). Létezett az ún. „komisszár-parancs”, melyet a szerző többször is említ, ennek alapján ki kellett végezni a kommunistákat, komisszárokat, zsidókat.

Az eszközök tekintetében is sajátos volt a helyzet. Mindenféle erkölcsi gátat feloldott a vezérkar, kialakították a gettókat és bevetették a genocídium teljes arsenálját. Ebben az SS mellett *rendkívül aktív szerepet játszott a Wehrmacht*. A Wehrmacht válogatta és gyűjtötte össze a zsidókat, szerepet játszott a zsidók megsemmisítésében, néha kezdeményezőt. Sajátos vonás még, hogy *gyakran a helyszíni kivégzést részesítették előnyben*, valamint a *helyi lakosság bevonása* a rablőháborúba. A kollaboráció nagyon megkönnyítette a náciak dolgát, még akkor is, ha csak a lakosság kis hányada vett benne részt. Élen jártak a balti területek, a belorusz és az ukrán vidékek lakosai. Végül fontos sajátosságként részletes leírást kapunk a zsidó ellenállásról, amely vonatkozik a partizánharcra és a Vörös Hadseregben harcoló félmillió zsidóra is, melyből körülbelül 200 ezer halt hősi halált.

A holokauszt háború utáni történetére már tettünk utalást, de a zsidó áldozatok beolvasztása a szovjet állampolgárok számára a már 1942–43-tól megkezdődő tendencia végeredménye. Ennek oka a már tárgyalt új világpolitikai helyzet volt. Sztálin antiszemitizmusa 1949-ben vált hivatalos politikává a Szovjetunióban az ún. „antikozmopolita” kampány keretében. Ebben erősödött tovább a már meglévő „apparátus-antiszemitizmus”, amelynek a lényege abban állt, hogy sokszor egymással konkuráló hatalmi szervek játékvá váltak a kommunista apparátusban dolgozó zsidók. Tehát míg korábban azért hallgatták el a zsidó holokausztot, mert nem akarták kiemelni egyetlen nép szenvedését sem a „szovjet népek” közül, 1949 után nemzetközi okokból kifolyólag nem tették. Sőt tudatos antiszemita politikát folytattak. Ez a politika kiterjedt egész Kelet-Európára, és volt, ahol még Sztálin halála után is folytatták ezt a kurzust (pl. Csehszlovákia).

A hrucsovi „olvadás” lehetővé tette, hogy legalább a szépirodalom feldolgozza a holokauszt történetét, ebből született nem is egy kiemelkedő mű. Majd az 1967-es, illetve az 1973-as arab–izraeli háború következtében újra felerősödött az antiszemitizmus, amely anticionista köntösben jelent meg. Több KGB dokumentumot idézve a szerző is megállapítja, hogy a cionistaellenes kiadványok tömegei mellett csak elvétve jelenhetett meg cikk az antiszemitizmus ellen. Emellett jelentős zsidóemigráció zajlott le, de ami érdekes, hogy a többség az Egyesült Államokat választotta Izrael helyett, tehát nem volt jelentős ereje a cionizmusnak az 1970-es években a szovjet zsidók körében. Hasonló emigráció történt 1968-ban Csehszlovákiából és Lengyelországból is. Az NDK esete a legkirívóbb volt ebben a tekintetben, hiszen ott egyáltalán nem lehetett szó a holokausztról, és a keletnémet állam antifasiszta jellegének hangsúlyozása pedig már a cinizmusba ment át (mintha a Németország keleti felén élőknek semmi köze nem lett volna a hitleri Németországhoz).

Lezárásként mi is megemlíthetjük, hogy a rendszerváltozások után megnőtt az érdeklődés a téma iránt, sajnálatosan azonban nem mindig a dokumentumok ismeretében születnek meg a feldolgozások. Ezen munka ebből a szempontból kiemelkedőnek tekinthető, hiszen bőséges forrássanyagra támaszkodva próbálta meg felkutatni az események okait, tényekkel alátámasztva mutatja meg a szovjet zsidóság holokausztjának jellegzetességeit, valamint felvázolja az elmúlt fél évszázad elhallgatásának legfőbb mozgatórugóit. Fontos magyar szempontból is a szovjet zsidóság sorsának ismerete, hiszen ami ott történt, az közvetlen előzménye volt a magyarországi holokausztnak. Magyarországon már felhasználhatták a szovjet tapasztalatokat. Mindezek ellenére a kutatás nem tekinthető lezártnak, hiszen Krausz Tamás sok kérdést csak érintőlegesen érint, illetve újabbakat is felvet. A könyv a sok adat ellenére is könnyen olvasható, élvezetes, a középiskolásoktól az egyetemistákig, illetve a mindenki, aki a téma iránt jobban érdeklődik, haszonnal forgathatja.